

JOANNA KUMOR-MIELNIK – LUBLIN

[Recenzja]: Ks. Krzysztof Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918-1939*, Lublin 2010.

Rozprawa ks. dr. hab. Krzysztofa Grzesiaka zatytułowana *Diecezja lubelska wobec prawosławia 1918-1939* ukazuje szeroki wachlarz zagadnień związanych z koegzystencją dwóch wyznań: katolickiego i prawosławnego na obszarze rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej w okresie międzywojennym. Na zróżnicowanym pod względem wyznaniowym i kulturowym terytorium na szczególną uwagę zasługują relacje katolików i wyznawców prawosławia. Perturbacje towarzyszące tym relacjom obecne były nie tylko w latach 1918-1939, ale także w poprzednich wiekach, jednakże ich dynamizm i kulminacyjny moment przypadł na ten właśnie okres. Skutki likwidacji unii na Chełmszczyźnie i Podlasiu w 1875 r.¹ szczególnie dotkliwie zaważyły na losach unitów zamieszkujących obszar rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej, powiększony w latach 1867-1918 o terytorium skasowanej w 1867 r. diecezji janowskiej czyli podlaskiej. Wszechobecna dominacja prawosławia, przejawiająca się między innymi w przymuszaniu byłych unitów do przyjęcia prawosławia i jednocześnie prześladowaniu tych, którzy pozostali wierni katolicyzmowi, przybierała na sile przez ponad ćwierć wieku.

Przypisanie unitów do prawosławia pociągnęło za sobą także zabór ich świątyń wraz z likwidacją unickich parafii. Zabrane świątynie unickie zamieniano na cerkwie prawosławne lub budowano na ich miejscu nowe – również prawosławne.

Przełomowym okazał się rok 1905, kiedy to wydany przez cara Mikołaja II ukaz tolerancyjny zezwolił unitom przymuszonym wcześniej do prawosławia na zmianę wyznania. W związku z tym większość byłych unitów powróciła na łono

¹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 28-29; H. Dylągowa, *Unia w Królestwie Polskim (1815-1915)*, w: *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, [b.m.w.] 1997, s. 243; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996, s. 118-119; J. Kania, *Likwidacja cerkwi na Lubelszczyźnie w okresie międzywojennym*, „Chrześcijanin w Świecie” 108 (1982) s. 51-52; A. Szabaciuk, *Próby przywrócenia Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1875-1915*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, 65 (2010) z. 1, s. 7-27.

Kościoła katolickiego w obrządku łacińskim. Proces przechodzenia unitów do Kościoła katolickiego przybrał na sile szczególnie w latach 1905-1926. Od 1926 do 1939 r. odsetek konwersów w diecezji lubelskiej był niższy od odnotowanego w poprzednim okresie. Równolegle do akcji nawracania byłych unitów postępował proces rewindykacji i rekuncyliacji cerkwi pounickich i poprawosławnych oraz kościołów rzymskokatolickich, zapoczątkowany na obszarze rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej jeszcze przed zakończeniem pierwszej wojny światowej, który na szerszą skalę rozwinął się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Rewindykowane w okresie dwudziestolecia międzywojennego świątynie pounickie, będące od kasaty unii w posiadaniu prawosławnych, w dalszej kolejności wyświęcano na kościoły rzymskokatolickie, przy których zazwyczaj tworzone nową parafię łacińską. Obok świątyń wzniesionych przez unitów lub rzymskokatolików, a po 1875 r. zamienionych na prawosławne, rekuncyliowano również cerkwie pierwotnie należące do prawosławnych.

Sporną kwestią stała się sprawa majątków i gruntów pocerkiewnych, uregulowana przepisami prawnymi dopiero w 1938 r., a stanowiąca bardzo szerokie spektrum badawcze, czemu dał wyraz ks. K. Grzesiak w rozdziale drugim swojej rozprawy, dogłębnie analizując ten problem.

Duszpasterska działalność duchowieństwa katolickiego wśród prawosławnych, przejawiająca się w pracy misyjnej, opiece duchowej, akceptacji i wspieraniu małżeństw mieszanych, pomocy materialnej itp. spotykała się z oporem i przeciwdziałaniem aktywizujących się środowisk prawosławnych. Zamierzonego efektu nie przyniosły także próby rozwinięcia akcji neounijnej.

Nakreślona schematycznie problematyka związana z obecnością prawosławia na obszarze rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej, została szczegółowo rozwinięta w publikacji ks. K. Grzesiaka. Pomimo, iż składa się ona z trzech rozdziałów, zasadnicze i najważniejsze kwestie autor przedstawił w rozdziale drugim i trzecim, koncentrując się na problematyce związanej z przejmowaniem i rekuncyliacją budowli sakralnych, użytkowaniem pounickich cmentarzy, ze sporną własnością majątku ruchomego, czy z formami działalności duszpasterskiej Kościoła katolickiego wśród ludności prawosławnej. Dwie płaszczyzny badawcze przedstawiające z jednej strony losy materialnej spuścizny unii i prawosławia w latach 1918-1939, a z drugiej strony zakres i zasięg duszpasterskiej działalności Kościoła katolickiego w kręgu wyznawców prawosławia, uczynił autor podstawą dla wieloaspektowej i bardzo szczegółowej analizy kwestii trudnych, złożonych, spornych, a często kontrowersyjnych.

W rozdziale pierwszym autor przedstawił, znane już z dotychczasowych publikacji naukowych dzieje Kościołów tradycji łacińskiej i greckiej na Lubelszczyźnie do 1939 r., biorąc dodatkowo pod uwagę zarówno kształtowanie się struktur terytorialnych, jak również rozwój sieci parafialnej Kościoła prawosławnego i rzymskokatolickiego.

Próby całościowego oszacowania, zarówno w wartościach bezwzględnych jak i procentowych liczby wyznawców prawosławia i porównania jej z ilością katolików w poszczególnych parafiach czy miejscowościach, okazały się tylko częściowo wykonalne z uwagi na niekompletność i rozbieżność informacji zawar-

tych w materiale źródłowym, dlatego też statystyka wyznaniowa została przedstawiona dla wybranych lat, na podstawie danych z wykazów statystycznych na rok 1924 i 1937.

W rozdziale drugim autor podejmując tematykę materialnej spuścizny unii i prawosławia, koryguje ustalenia dotychczasowych badaczy zajmujących się losami świątyń i cmentarzy pounickich i poprawosławnych na Lubelszczyźnie po I wojnie światowej, między innymi ks. J. Kani, G. J. Pelicy, a także R. Torzeckiego, M. Papierzyńskiej-Turek, czy A. Mironowicza. W trzeciej części rozprawy ks. K. Grzesiaka obok szerokiej problematyki społeczno-religijnej, czy duszpasterskiej, takiej jak wzajemne relacje katolików i prawosławnych, małżeństwa mieszane, praca misyjna wśród wyznawców prawosławia oraz odradzanie się unii w diecezji lubelskiej, znalazło się miejsce na dwa bardzo ważne zagadnienia jakimi są: przeprowadzona w latach 1938-1939 akcja rewindykacyjno-polonizacyjna oraz liczba i znaczenie konwersji występujących na obszarze diecezji lubelskiej, szczególnie w jej wschodniej i południowo-wschodniej części, w latach 1918-1937. Autor analizując liczbę nawróceń z prawosławia na katolicyzm w tym okresie, słusznie doszedł do wniosku, że „zwiększoną tendencję do przechodzenia na katolicyzm odnotowano jedynie na samym początku (lata 1918-1920)”. Tymczasem badając skalę konwersji należałoby odnieść się do roku 1905, bowiem jak wskazują na to wykazy statystyczne, uwzględnione zresztą przez autora, najwięcej przypadków nawróceń z prawosławia na katolicyzm miało miejsce w pierwszym pięcioleciu po wydaniu ukazu tolerancyjnego. W latach 1918-1920 nastąpiła kolejna wzmożona fala konwersji, jednak przyniosła nieporównywalnie mniejsze efekty od pierwotnej. Dla przykładu w dekanacie chełmskim w 1906 r. liczba konwersji wyniosła 769, w kolejnym roku 337, natomiast w 1918 r. wyniosła 105, w 1919 – 263, a w 1920 – 248². Pominięcie przez autora pewnych drobnych faktów usprawiedliwione jest cezurami czasowymi rozprawy, jednakże nie powinny one stanowić przeszkody w odwoływaniu się do statystyk z lat wcześniejszych.

Podsumowując, rozprawa ks. K. Grzesiaka w najdrobniejszych szczegółach ujmuje wszystkie kwestie związane z obecnością prawosławia na obszarze rzymskokatolickiej diecezji lubelskiej w latach 1918-1939 i jest pod tym względem pracą nowatorską. Żaden trudny, czy kontrowersyjny temat nie został w niej pominięty.

² Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie, *O nawróconych z prawosławia na katolicyzm i odpadłych*, sygn. Rep 61 XIV 1.